

Thema avond op donderdag 12 oktober 2017 in de Onze Lieve Vrouwenkerk, Keizersgracht 218b. Thema: **“ontwikkelingen die Amsterdam heeft doorgemaakt vanaf de 17de eeuw tot heden”** belicht door de heer Walther Schoonenberg

Aanwezig: 50 leden inclusief enkele gasten.

Afzeggingsen: geen

Opening om 19.35 uur.

Einde voordracht om 21.30 uur.

In haar inleiding wees de voorzitter op het belang van de diverse oudheidkundige verenigingen en zij benadrukte de grote betekenis die Geurt Brinkgreve heeft gehad bij in stand houden van de cultuurhistorische erfenis van onze stad. Hij was onder meer de grondlegger van de huidige Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad. Met zijn woorden “De eigenaar van een monumentaal pand is slechts een tijdelijke bewoner” gaf de voorzitter het woord aan een belangrijke woordvoerder van de VVAB, de heer Walther Schoonenberg.

In zijn voordracht van 19.40 tot 21.30 (met een korte pauze) schetste de spreker de ontwikkelingen die Amsterdam doormaakte van de begin 17de eeuw tot heden. Het stond de toehoorders vrij om te interrumperen en daarvan werd dankbaar gebruik gemaakt. De sowieso al levendige en leuke voordracht werd doorspekt met korte discussies.

Aan de hand van prachtige oude plattegronden van de stad kwamen achtereenvolgens aan bod; de middeleeuwse stad met haar bebouwing rond de uitloop van de Amstel in het IJ, de eerste uitleg (1585), de tweede uitleg (1592), de derde uitleg (1613) en de vierde uitleg (1662).

De kleinste eenheid in een stedenbouwkundige uitleg is het huis. De maatvoering van de percelen waarop de huizen staan geeft een ritme aan. De bouwkvavels werden uitgegeven door de rooimeesters. In de derde uitleg hadden de kvavels een breedte van 30 voet (ongeveer 7 ½ meter) en in de vierde uitleg was de breedte 26 voet. De aaneengesloten gevelwanden kregen hierdoor een vast ritme. Hierover later meer. Op de organisch gegroeide middeleeuwse kern na is Amsterdam een ontworpen stad met een duidelijke stedenbouwkundige uitleg. De ligging aan het water (Amstel en IJ) gaf de stad een prominente entree, vergelijkbaar met de oudere handelsstad Venetië. Op het getoonde schilderij van Willem van der Velde (de gouden leeuw op het IJ) is goed te zien hoe de stad in direct contact stond met zijn haven. Al in de 16de eeuw was Amsterdam de graanschuur van Europa. Het elders ingekochte graan werd verscheept naar Amsterdam, doorverkocht en zo nodig tijdelijk opgeslagen in pakhuizen. Met deze “moedernegotie” kwamen de rijke kooplieden aan de macht. Dat verschafte Amsterdam een uitzonderingspositie, in andere steden lag de macht bij de adel en de kerk. Amsterdam bleef aanvankelijk nog trouw aan de katholieke Spaanse koning maar met de alteratie in 1578 werd het katholieke stadsbestuur afgezet en trad er een nieuw protestants stadsbestuur aan; zo werd burgemeester Joost Buijck (RK) opgevolgd door de protestantse burgemeester Adriaan R.L.M. Cromhout. Invloedrijke katholieke burgers werden met bootjes buiten de stad gevaren en aan de Diemerdijk aan land gezet (“aan de dijk gezet”). Het nieuwe stadsbestuur maakte plannen voor de omwalling van de Lastage (de huidige Nieuwmarktbuurt) en voor verdere uitleg van

de stad. De alteratie verstreekte Amsterdam een ware vrijheid waaronder vrijheid van geweten (godsdienst). Hierdoor konden in de stad ook veel katholieke kerken blijven bestaan maar dan wel in de vorm van huiskerken en schuilkerken. In de loop van de jaren werd ook de onderdrukking van dit geloof steeds minder. De grote kerken zoals de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk werden van katholiek getransformeerd tot Nederduits Gereformeerd. In deze tijd bestond de scheiding van kerk en staat nog niet. Aan stambomen van families, bijvoorbeeld die van de familie Hooft is veel van de geschiedenis van Amsterdam af te leiden. Stamvader Cornelis Pieterszoon Hooft leefde van 1547 tot 1626. Zijn directe nazaten waren voornamelijk schippers. Door de internationale handel vestigden zich familieleden in Frankrijk, Portugal en andere Europese landen. Daarmee ontstond een volgende generatie uit kooplieden, rijke burgers die de macht in handen hadden. De burgerij moest zich verdedigen, er ontstonden schutterijen. Elders in Europa werden alleen vorsten en bisschoppen op schilderijen afgebeeld. Dat was niet weggelegd voor burgers. Amsterdam vormde hierop een uitzondering, er werden veel schutterstukken geschilderd met als topstuk de Nachtwacht van Rembrandt.

De handelsstad Amsterdam had geen belang bij het voeren van oorlog, dat stond handel in de weg. Met het sluiten van de vrede van Münster in 1648 eindigde de tachtigjarige oorlog in de Noordelijke Nederlanden. Het was niet in het belang van Amsterdam dat de Prins van Oranje in het Zuiden zou doorvechten want dan zou Antwerpen weer vrij worden en daarmee een belangrijke concurrent. Dit laat zien hoe machtig en autonoom Amsterdam in die tijd was. Op het schilderij waarop Bartholomeus van der Helst de vrede van Münster uitbeeldde zijn de feestvierende kooplieden te zien.

Fragment van de kaart van Balthasar Florisz. van Berckenrode, 1625.

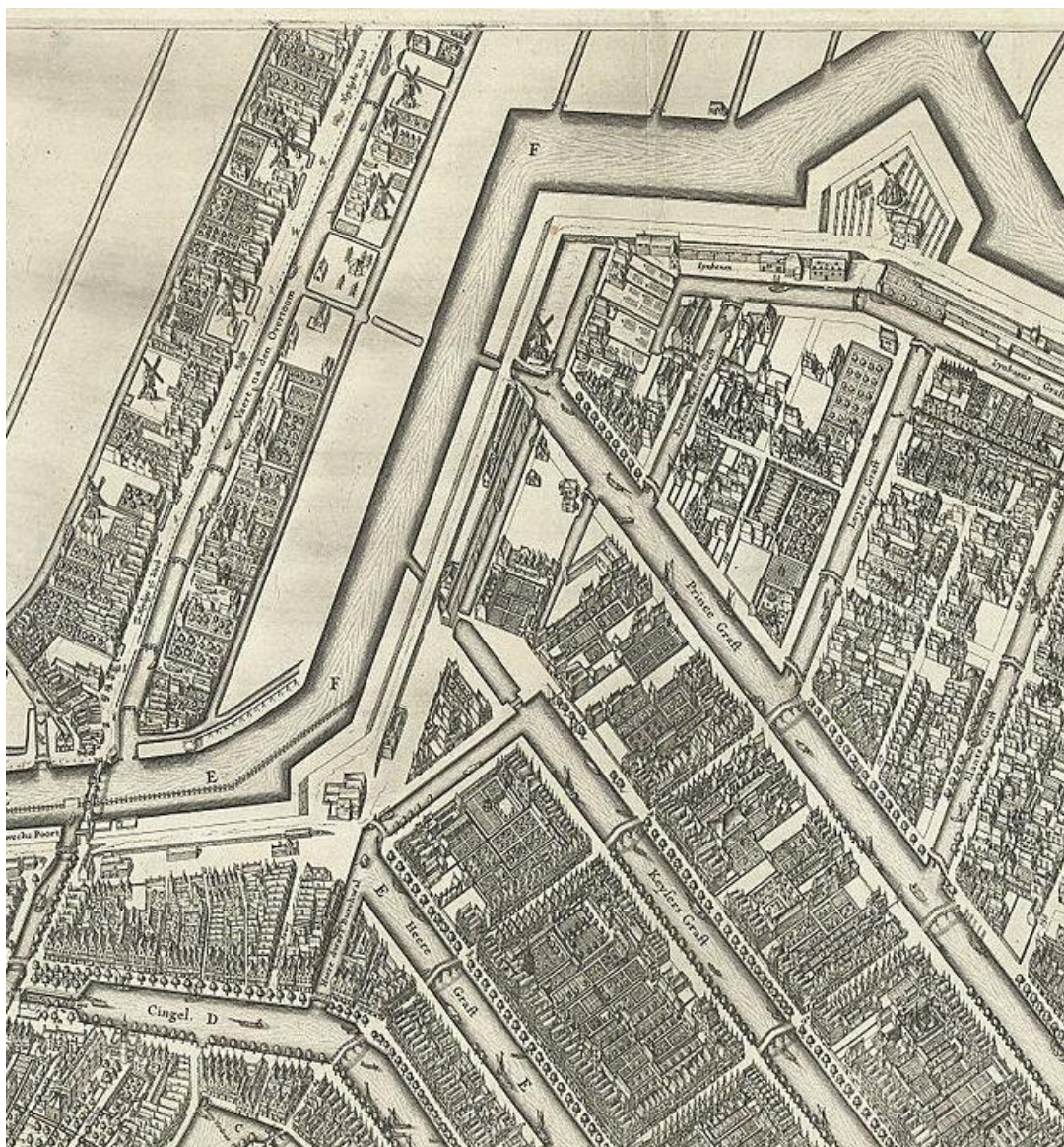
Het oude stadhuis stond iets meer naar het midden van de Dam, ongeveer op de plaats waar nu denkbeeldig de Nieuwendijk en Kalverstraat in elkaar overgaan. De burgemeesters vonden het oude stadhuis niet representatief genoeg. Zij vonden het vervelend dat zij Maria de Medici, die de stad kwam bezoeken, in het oude bouwvallige stadhuis moesten ontvangen. Voor de bouw van een nieuw stadhuis moest niet alleen het oude stadhuis worden gesloopt maar ook de hele stadswijk tussen Dam en Nieuwezijds Voorburgwal. Hiermee kwam de Nieuwe Kerk aan de Dam te liggen. Jacob van Campen kreeg de opdracht om het stadhuis te ontwerpen, het moest een bouwwerk worden met Romeinse architectuur, tympanen voor en achter met daarin in marmer uitgevoerd beeldhouwwerk. In de tympanaan aan de voorkant van het stadhuis is de stedemaagd uitgebeeld te midden van de wereldzeeën, in de tympanaan aan de achterkant zit de stedemaagd te midden van producten en de riviergoden Amstel en IJ.

Zoals de Nachtwacht en het stadhuis op de Dam iconen zijn van de Gouden Eeuw, zo geldt dat ook voor de stedenbouw; de 17de-eeuwse stadsuitbreiding van Amsterdam is het beste voorbeeld van vroeg-moderne stedenbouw in Europa. Bij de planmatige opzet zijn veel commissies en waterbouwdeskundigen betrokken geweest. De ontwikkeling van de ontwikkeling van Amsterdam is goed te volgen op de vele stadsplattegronden. Helaas ontbreekt een grote kaart uit 1610. Het schilderij van Nicolaas Berghem is een allegorie op de vierde uitleg. De stedemaagd houdt een kaart in haar handen waarop de vierde uitleg van Daniël Stalpaert is ingetekend.

Bij een planmatige opzet van een stad heeft men een ideale stadbouw in gedachten, alhoewel dat niet direct blijkt uit de besluitvorming en de resoluties. Een vestingstad is bij voorkeur rond omdat die vorm met schansen goed is te verdedigen en omdat de ronde vorm de kleinste (te verdedigen) omtrek heeft. Voor een handelsstad waar koopwaren snel moeten worden vervoerd is een vorm met rechte straten en rechte blokken idealer. Amsterdam houdt het midden; er zijn rechte straten maar de grachten hebben knikken waardoor het geheel een ronde vorm heeft gekregen. De buitensingel met 26 schansen en daarbuiten de gracht vormde een goede verdedigingswal. Aan de noordzijde het open havenfront. Binnen in de stad rechte blokken met radiaalverbindingen om snel van de buitenkant naar het stadscentrum te kunnen komen.

Amsterdam maakte een snelle bevolkingsgroei door. Niet iedereen kon meer binnen de stadsmuren wonen. Het was verboden om buiten de stadsmuren te bouwen. In tijden van oorlog moest het schotsveld immers open zijn. Toch ontstond er een informele stad met een chaotisch padenpatroon buiten de muren.

Op de kaart van Balthasar Florisz. uit 1625 staat ieder huis afgebeeld. Deze kaart is buitengewoon precies. Hieronder ziet u een klein fragment van de kaart.

Toen de derde uitleg was voltooid eindigde de grachtengordel waar thans de Leidsegracht is (hier was de stadswal) moest de informele stad worden onteigend. Bij het bekijken van de kaart van Amsterdam lopen de derde en vierde uitleg naadloos in elkaar over. Bij nauwkeurig kijken naar de kaart vallen verschillen op. Er is al iets gezegd over de breedte van de kavels, 30 voet in de derde en 26 voet in de vierde uitleg. Het was toegestaan om twee belendende kavels te kopen en te bebouwen waardoor brede huizen konden worden gebouwd en het was ook toegestaan om kavels te halveren (smaldelen). Door de rooimeesters in de vierde uitleg kavels te laten uitmeten met een breedte van slechts 26 voet terwijl de stad rijker was dan ooit tevoren werd bewerkstelligd dat er vaak twee kavels werden bebouwd met daarop 52 voet brede stadspaleizen. Ook de diepte van de percelen stond vast; 190 voet waarvan 110 voet mocht worden bebouwd. Zo ontstonden achter de huizen diepe tuinen; de keurtuinen en keurblokken die nog altijd beschermd zijn door de 17de-eeuwse keuren. De kavels werden geveild en op oude veilingkaarten is goed te zien hoe nauwkeurig de rooimeesters een perceel uitzetten. Het was niet toegestaan om tussen huizen stegen te maken, de rooilijn moest gesloten zijn. Het moest een prestigieuze woonwijk worden.

Op de kaart van Blaeu uit 1649 is de vierde uitleg al aangegeven met een stippellijn en ook de toekomstige bolwerken zijn op die kaart al ingetekend. Aanvankelijk waren er 2 maal 12 bolwerken (symmetrie). Ieder bolwerk had een naam. Op een bolwerk stond vaak een molen maar er was bijvoorbeeld ook een bolwerk met een kerkhof.

Bij het uitbreken van de eerste Engelse oorlog in 1653 beschikte de stad over te weinig oorlogsschepen. De Admiraliteitswerf werd gebouwd in 1655 en ook 's Lands Zeemagazijn (het huidige scheepvaartmuseum dat in 9 maanden werd gebouwd). Er was niet alleen behoefte aan oorlogsschepen maar ook aan grotere schepen voor de handel. Omdat dit meer ruimte vergde dan men in 1610 had kunnen voorzien moesten de Oostelijke eilanden (Kattenburg, Wittenburg, Oostenburg) groter worden dan de Westelijke eilanden (Bickers-, Prinsen- en Realen eiland) waarmee de symmetrie verdween en er twee extra bolwerken moesten komen.

Bij de bouw van de derde uitleg bestond de Jordaan al en deze wijk werd in het plan opgenomen. Omdat deze beperking niet bestond bij de bouw van de vierde uitleg kon alle ruimte worden gebruikt voor de grachtengordel. De stad was inmiddels rijk genoeg om het gehele gebied dat binnen de stad kwam te liggen te onteigenen en opnieuw in te delen.

In de eerste uitleg bestond er één lange straat die parallel liep aan twee grachten, de Langestraat tussen het Singel en de Herengracht (van Brouwersgracht tot Blauwburgwal). Bij het ontwerp van de vierde uitleg heeft de Langestraat model gestaan voor de Kerkstraat met zijn vele koetshuizen. Het verkeer met de koetsjes kon zoveel mogelijk door de Kerkstraat en alleen de Kerkstraat heeft een rechtstreekse brugverbinding met de overzijde van de Amstel. De Heren-, Keizers- en Prinsengracht lopen dood op de Amstel. Doorgaand wegverkeer was immers niet nodig en voor vrachtvervoer werd gebruik gemaakt van de Prinsengracht en het Singel, de enige twee grachten die rechtstreeks uitkomen op het IJ. Overblijvende ruimte aan het eind van de vierde uitleg – na het Rampjaar 1672 niet meer bebouwd - diende als “volkstuintjes” en dit werd later de Plantage.

De grachten tonen op meerdere plaatsen een knik. In zo'n knik kon moeilijk een huis worden gebouwd. De grond bij een knik werd veelal vrijgehouden en zo ontstonden plaatsen waar een kerk kon worden gebouwd. De Kerkstraat verbindt deze kerken: de houten noodkerk op het Amstelveld, de Oosterkerk en nog een tweetal kerken die uiteindelijk niet werden gebouwd. Omdat de grachtengordel niet volgens plan is doorgetrokken maar onderbroken wordt door de Plantage, staat de Oosterkerk een klein beetje gedraaid ten opzichte van het huidige stratenplan. Dit was een verbetering ten opzichte van de derde uitleg, waar de Eilandskerk en de Westkerk niet met een straat met elkaar waren verbonden.

Niet overal werd het regelmatige patroon en het gesloten bouwblok gerealiseerd. In het begin van de vierde uitleg, tussen Leidsegracht, Leidsestraat, Keizersgracht en Kerkstraat stond een goudleerfabriek. Deze fabriek stond midden in het bouwblok en mocht blijven staan waarschijnlijk omdat de burgemeesters er belangen in hadden. Om bij de fabriek te kunnen komen werd tussen de panden Keizersgracht 486 en 488 een steeg uitgespaard. Nog altijd is er tussen deze twee panden een gesloten poort met doorgang naar de tuinen. Nadat

de fabriek failliet gingen konden op het fabrieksterrein huizen worden gebouwd en tuinen aangelegd.

Terugkomend op de kleinste eenheid binnen de stedenbouwkundige uitleg moet nog iets worden gezegd over de indelingen van de huizen in de verschillende perioden. Een middeleeuws huis had al een voorhuis en een achterhuis. Het voorhuis was een veelal hoge ruimte die werd gebruikt als werkplaats of er werd handel gedreven, daarachter grensde het even brede woongedeelte. Een vroeg 17de-eeuws heeft alleen een voorhuis en heeft geen achterhuis, dus ook geen binnenplaats, wel een achtererf. Het eerste type achterhuis is te zien op de Oudezijds Achterburgwal 8. Het is gebouwd aan het eind van de 16de eeuw. Het heeft een klein achterhuis dat eindigt met een blinde muur die is aangebouwd tegen de bebouwing erachter. Het is een zomerkeuken.

De percelen die later werden uitgegeven waren dieper, met een tuin er achter. Het achterhuis transformeerde van een blinde zomerkeuken in een monumentaal onderdeel van het grachtenhuis met uitzicht op de tuin. Het voordeel van de binnenplaats tussen het voor- en achterhuis is dat het hele huis voldoende licht krijgt. In de 18de eeuw ontstonden grote monumentale achterhuizen met een representatieve zaal met uitzicht op de tuin.

De derde uitleg kan worden gekarakteriseerd door de architectuur van Hendrik de Keijzer, de van de vierde uitleg door de ontwerpen van een leerling van Jacob van Campen, namelijk op Philips Vingboons. De derde uitleg werd gekenmerkt door trapgevels, eenvoudige maar soms ook rijk gedecoreerde. Een mooi voorbeeld van de doorsnee-architectuur uit die periode is te zien op de Bloemgracht. De beroemde 'drielinghuizen' aan de Bloemgracht werden in de jaren twintig van de 20ste eeuw door de Vereniging Hendrik de Keijzer gekocht. Architect Jan de Meijer was verantwoordelijk voor de nauwgezette reconstructie van de huizen, waarbij kruiskozijnen, glas-in-lood vensters en luiken weer terugkwamen.

In de tweede helft van de 17de eeuw nam de rijkdom toe hetgeen op schilderijen goed is te zien aan de interieurs, de kleding en ook aan de architectuur. Zie als voorbeeld het schilderij met Andries Bicker als sober geklede strenge man en enige tijd het schilderij van zijn zoon Gerard, een dikke extravagante jongeman.

De Italiaanse architect Vincenzo Scamozzi (1548-1616) was een belangrijke inspiratiebron voor de ontwerpen van de Amsterdamse grachtenhuizen. Zijn traktaat werd uitgegeven in Amsterdam. De meeste grachtenhuizen zijn echter niet ontworpen door architecten maar door meester-timmerlieden die vaak de voorbeelden van Hendrick de Keijzer of Vingboons nabootsten.

De balkenlaag rust in de zijmuren van het huis. De zijmuren zijn daardoor zwaarder belast dan de voor- en achtergevels. Dat bood de gelegenheid om de voorgevel relatief eenvoudig te vervangen en dat is in de hele stad rijkelijk gebeurd. Bij het bestuderen van de gevels valt op dat er nog maar weinig echt 17de-eeuwse gevels zijn. In de rijke 18de eeuw werden voorgevels "gemoderniseerd". Voor veel 17de-eeuwse huizen staan 18de-eeuwse gevels, waarvan niet de opzet wel de vormgeving is veranderd. In de eerste helft van de 19de eeuw was de stad arm. Toen is er weinig veranderd aan de huizen maar in de tweede helft van de 19de eeuw brak opnieuw een rijke periode aan met "modernisering" van de gevels tot

gevolg. Voorbeelden van 19de-eeuwse architectuur zijn te zien op de Keizersgracht 86, op het Singel hoek Beulingsloot enz. Deze architectuur grijp nadrukkelijk terug op de 17de eeuw. De 20ste eeuw wordt gekenmerkt door een restauratiegolf. Er werden veel quasi-17de-eeuwse panden gebouwd bijvoorbeeld voor Pierson op de Herengracht 206-214. Door de wijze waarop latere generaties met de 17de-eeuwse koopmanstad omgingen, lijkt de binnenstad ouder dan hij in werkelijkheid is.

Aan het eind van de voordracht klonk een langdurig applaus. Onder het genot van wijn en water is nog lang nagepraat, zeker ook met de spreker.

